

کتاب‌شناسی و مقاله‌شناسی نظریه «صرفه»

✽ مهدی صفرزاده ✽

مقدمه

یکی از بحث‌های مهم و پر دامنه «علوم قرآنی» بحث از اعجاز قرآن است. مسأله‌ای که قرآن پژوهان در بحث اعجاز به دنبال پاسخ آن هستند این است که اعجاز قرآن کریم از چه جهت است؟ و در آیات تحدی^۱ به کدام ویژگی قرآن تحدی صورت گرفته است؟ نظریه‌های متعددی دربارهٔ وجوه اعجاز قرآن از سوی اندیشمندان بیان شده است، تا آنجا که «جلال الدین سیوطی» در کتاب ارزشمند «معتک الأقران» سی و پنج وجه برای اعجاز قرآن بر شمرده است.^۲

۱- آیاتی که صراحت در تحدی دارند عبارتند از: ۱- سوره اسراء: ۸۸: قل لئن اجتمعت الانس والجن علی ان یأتوا بمثل هذا القرآن لا یأتون بمثله ولو کان بعضهم لبعض ظهیرا. ۲- یونس: ۳۸ ام یقولون افتراه قل فأتوا بسوره مثله و ادعوا من استطعتم من دون الله ان کتم صادقین. ۳- هود: ۱۳ ام یقولون افتراه قل فأتوا بعشر سورہ مثله مفتریات و ادعوا من استطعتم من دون الله ان کتم صادقین. ۴- طوز: ۳۳، ۳۴: ام یقولون تقوله بل لا یؤمنون فیأتوا بحدیث مثله ان کانوا صادقین ۵- بقره: ۲۳ و ان کتم فی ریب مما نزلنا علی عبدنا فاتوا بسوره من مثله و ادعوا شهدائکم من دون الله ان کتم صادقین ۶- نساء: ۸۲: افلا یتدبرون القرآن ولو کان من عند غیر الله لوجدوا فیہ اختلافاً کثیراً.

۲- معتک الأقران فی إعجاز القرآن، بیروت دارالفکر العربی ص ۱۴

اما وجوه بیان شده را می‌توان در چهار محور اساسی خلاصه کرد: ۱- اعجاز لفظی
۲- اعجاز محتوایی ۳- اعجاز از نظر آورنده ۴- صرفه.

بررسی این چهار محور نشان می‌دهد که اندیشمندان در تحلیل وجوه اعجاز قرآن دورویکرد اساسی دارند: برخی قایل به «اعجاز ذاتی قرآن» هستند و در مقابل، گروه دیگری اعجاز قرآن را مستند به ذات قرآن نمی‌دانند و آن را امری خارج از قرآن می‌انگارند. رویکرد دوم را قائلین به نظریه صرفه در پیش گرفته‌اند.

الف) معنای لغوی و اصطلاحی صرفه:

«الصَّرْفَةُ» و «الصَّرْفُ» مصدر «صَرَفَ» است. لغت‌دانان در توضیح ماده «صرف» و اشتقاق آن فراوان نوشته‌اند اما در بیشینه اشتقاقات، حقیقت ماده «صرف» به یک معنا بازگشت دارد و آن «بازگرداندن چیزی از جهتی به جهت دیگر» یا «تبدیل کردن یا تغییر دادن چیزی از حالتی به حالت دیگر» است.^۱ این واژه به سبب غلبه استعمال در این نظریه «عَلَمٌ بِالْغَلْبَةِ» شده است.

ب) تقریر نظریه صرفه

قائلین به نظریه صرفه در تقریر و تفسیر آن هم‌داستان نیستند و تلقی‌های متفاوتی از صرفه وجود داشته است و چنانکه امیرحیی بن حمزه علوی زیدی (۷۴۹هـ) صاحب «الطراز» بیان داشته است این نظریه را به سه گونه می‌توان تفسیر کرد:

صرف انگیزه: در این تفسیر مقصود از صرفه آن است که خداوند انگیزه معارضان را هنگام عمل سلب می‌کند با اینکه همه اسباب و مقدمات برای آوردن مثل قرآن فراهم بوده است.

صرف علوم: خداوند علمی را که برای مقابله با قرآن لازم است از معارضان سلب می‌کند به این معنا که خداوند به کسانی که می‌خواهند معارضه کنند چنین علمی را نمی‌دهد.

صرف قدرت: خداوند معارضان را جبراً و قهراً باز می‌دارد با آنکه آنان علوم و تواناییهای

۱- خلیل بن احمد فراهیدی می‌نویسد: الصَّرْفُ: أَنْ تَصْرِفَ إِنْسَانًا عَلَى وَجْهِ يَرِيدُهُ إِلَى مَصْرِفٍ غَيْرِ ذَلِكَ. صاحب مقایس نیز معانی باب صرف را به اصل واحد باز می‌گرداند: الصاد والراء والفاء: معظم بابیه يدل على رجوع الشئ. من ذلك صرفت القوم صرفاً وانصرفوا، إذا رجعتهم فرجعوا.

لازم رادارند. یعنی قدرت و امکانات فراهم است اما هرگاه عزم معارضه می‌کند به صورت غیراختیاری از این کار بازداشته می‌شوند
جامع این سه تفسیر این است که بگوییم صرفه به معنای بازداشتن و مصروف کردن قهری مردم از آوردن مثل قرآن است.

ج) پیشینه نظریه صرفه:

نظریه صرفه اگرچه در حال حاضر در میان اندیشمندان طرفداری ندارد، اما بنا بر آنچه برخی پژوهشگران نمایانده‌اند این نظریه همزاد اولین تلاشها در حل مسأله اعجاز است که از نیمه قرن سوم آغاز شده و بلکه بر بسیاری از نظریات در بحث اعجاز تقدّم دارد. این نظریه در قرون اوّلیه میان فرق مختلف کلامی نظریه‌ای شایع بوده است. به عنوان نمونه از میان معتزله ابراهیم بن سّیّار معروف به نظام (۲۳۱ هـ) و شاگرد او جاحظ (۲۵۵ هـ) و علی بن عیسی الرمانی (۳۸۴ هـ) و از میان اشاعره خطابی بستنی (۳۸۸ هـ)، ابواسحاق اسفراینی (۴۱۸ هـ) و ابن حزم اندلسی (۴۵۶ هـ) و از شیعه شیخ مفید (۴۱۳ هـ) سید مرتضی و ابوالصلاح حلبی (۴۴۷ هـ) و خفاجی (۴۶۶ هـ) یا به صرفه به عنوان تنها وجه اعجاز معتقد بودند و یا آن را یکی از وجوه اعجاز برشمرده‌اند. به هر حال شیوع نظریه صرفه به قدری بوده است که سید مرتضی رابه تالیف کتاب مستقلی درباره آن وادار کرده است.

کتاب‌شناسی و مقاله‌شناسی نظریه صرفه

به رغم بحثهای فراوانی که در آثار تفسیری، کلامی، ادبی و علوم قرآنی درباره «نظریه صرفه» مطرح شده است کتاب یا رساله مستقل در این موضوع کمتر به جای مانده و بیشتر موافقان و مخالفان این نظریه ترجیح داده‌اند «صرفه» را در ضمن مباحث دیگر اعجاز مطرح کنند و موضع رسمی خود را نسبت به این مسأله در آنجا اعلام کنند.

طبق جستجوهای انجام گرفته، پیش از این، کتاب‌شناسی و مقاله‌شناسی نظریه صرفه در مجلات به چاپ نرسیده است و شاید این نوشتار اولین کتاب‌شناسی و مقاله‌شناسی در این زمینه باشد و با اینکه زمان زیادی برای جستجوی مقالات و کتاب‌ها صرف شد اما تعداد کتابها، پایان نامه‌ها و مقالات مستقل کمتر از ۴۰ مورد شد. واضح است که ادعای جامع بودن فهرست را نداریم و لازم است جستجوهای بیشتری انجام گیرد.

۱- کتابها:

۱- الموضح عن جهة إعجاز القرآن (الصرفة)

مؤلف: الشريف المرتضى ابوالقاسم علی بن الحسین بن موسی الموسوی البغدادی،
(۳۵۵-۴۳۶هـ)

تحقیق: محمد رضا انصاری قی

ناشر: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی

سال نشر: ۱۴۲۴هـ

توصیف: کتاب با مقدمه ای از طرف مجمع البحوث الاسلامیه شروع می شود و بعد منابعی که محقق کتاب در مقدمه از آنها بهره برده است معرفی شده و پس از آن مطالب زیر بیان شده است: زندگی نامه شریف مرتضی، معجزه بودن قرآن، توضیح مذهب (صرفه)، بیان حقیقت اعتقاد شریف مرتضی درباره قول به صرفه، معرفی اصل کتاب، انتساب کتاب به مؤلف آن، فصول و ابواب کتاب.

متأسفانه تنها نسخه کتاب که در کتابخانه آستان قدس نگهداری می شود از ابتدا افتادگی دارد. شروع مطالب کتاب توضیحاتی درباره مذهب صرفه است و این بحث تا صفحه ۷۵ را به خود اختصاص داده است. سپس به رد اعتقاد گروهی از معتزله می پردازد (ص ۷۶-۹۴) و پس از آن لوازم قول مخالفین صرفه را بیان می کند (ص ۹۵-۱۵۳) در ادامه قول قاضی عبدالجبار در کتاب المغنی را نقد می کند (ص ۱۶۶-۲۵۰). مطلب بعدی پاسخ شبهات قول به صرفه است (ص ۲۵۱-۲۶۰) و مطلب پایانی بیان چهار فصل درباره تحدی قرآن و عذرو عجز مردم است (ص ۲۶۱ تا آخر کتاب).

بدون شک شریف مرتضی کتابی با نام «الموضح عن جهة إعجاز القرآن» با اسم اختصاری «کتاب الصرفة» داشته است. شیخ طوسی - که از شاگردان مرتضی است - در «الفهرست» می نویسد: له کتاب الصرفة؛ ونجاشی در رجالش می نویسد: کتاب «الموضح عن جهة إعجاز القرآن» وهو الكتاب المعروف «بالصرفة»؛ سید مرتضی خود نیز در کتاب «جمل العلم والعمل»

بارها از کتاب "الموضح" یاد کرده است.

۲- کتاب الصرفة

مؤلف: عبد الله بن محمد بن سعيد بن سنان الخفاجي الحلبي (٤٢٣.٤٦٦هـ/١٠٣٢.١٠٧٣م)

ناشر: این کتاب مفقود است

صاحب فوات الوفيات در ترجمه ابن سنان خفاجی می نویسد: وللخفاجي من التصانيف «كتاب سر الفصاحة»، «كتاب الصرفة»... وياقوت حموي می نویسد: «قرأت بخط عبد الله بن محمد بن سعيد بن سنان الخفاجي في كتاب له ألفه في الصرفة زعم فيه أن القرآن لم يخرق العادة بالفصاحة حتى صار معجزة للنبي صلى الله عليه وآله وأن كل فصيح بليغ قادر على الإتيان بمثله إلا أنهم صرفوا عن ذلك»^١

صاحب بغية الطلب نیز گزارشی از این کتاب می دهد: وقرأت بخط الشيخ أبي محمد عبد الله بن محمد بن سعيد بن سنان الخفاجي الحلبي في كتاب له تتبع الكلام فيه على الصرفة، ونصر فيه مذهب المعتزلة في أن القرآن ليس بمعجز في نفسه لكن العرب صرفوا عن معارضته^٢. احتمال دارد این کتاب اقتباس یا خلاصه‌ای از کتاب صرفه سید مرتضی باشد زیرا خفاجی از شاگردان سید مرتضی است و چون کتاب سید را مفصل و پراکنده تشخیص داده است آن را تلخیص و مرتب کرده است.

۳- القول بالصرفة في إعجاز القرآن،

مؤلف: عبد الرحمن الشهري

ناشر: دار ابن الجوزي

سال نشر: ۱۴۳۲هـ

۴- الصرفة والإنباء بالغيب

مؤلف: حسين نصار

ناشر: مكتبة مصر - القاهرة

۱- معجم الأدباء ج ۳ ص ۱۳۹-۱۴۰

۲- بغية الطالب في تاريخ حلب، عمر بن احمد بن العديم (۶۶۰هـ)، محقق: سهيل زكار، دارالفكر، بيروت، ج ۲

سال نشر: ۲۰۰۰ م

توضیح: این کتاب جلد سوم از سلسله آثار حسین نصّار در رابطه با اعجاز قرآن است که به دو وجه از وجوه اعجاز قرآن کریم یعنی «صرفه» و «انباء بالغیب» اختصاص دارد. وی در قسمتی که مربوط به نظریه صرفه است به جمع آوری آرای قائلین به صرفه و مخالفین آنان پرداخته و تعلیل‌های هر دو دسته را ذکر کرده است. مبحث صرفه در این کتاب در سه فصل و یک خاتمه ترتیب یافته است: الفصل الأول: القائلون بالصرفة الفصل الثاني: الردّ على القول بالصرفة الفصل الثالث: تعليل القول بلاصرفة، أثر الصرفة المذاهب، الشك في الصرفة و خاتمة

۵- تشویر القول بالصرفة، دراسة في إعجاز القرآن الكريم

مؤلف: محمود توفیق محمد سعد (الأستاذ ورئيس قسم البلاغة والنقد في جامعة الأزهر

الشریف، شبین الکوم)

ناشر: نشره المؤلف على نفقته في مكتبة وهبة، عابدين - القاهرة

سال نشر: ۱۴۲۷ هـ

۶- بحث الصرفة ونشأتها بين مؤيد ومعارض

مؤلف: محمد فقهاء

ناشر: مكتبة الألوكة

سال نشر: ۱۴۳۶ هـ

۲- پایان نامه

نظریه صرفه فی اعجاز القرآن (تحلیل و نظر)

نویسنده: علی الأسدی، استاد راهنما: معین دقیق، استاد مشاور: علی حسن مطر

دانشگاه جامعه المصطفی العالمیه - دانشکده الهیات و معارف اسلامی. ۱۳۸۶.

کارشناسی ارشد

۳- مقالات

۱-۳- مقالات عربی

۱- علماء المسلمين والقول بـ«الصرفة»

نویسنده: جعفری، یعقوب

مجله: مجموعه مقالات کنگره شیخ مفید شماره ۱۱۴ (۳۲ صفحه - از ۱ تا ۳۲)

۲- قصة الصرفة: نشأتها، مدى تطور مدلولها، موقف العلماء منها

نویسنده: محمد أبو موسی، محمد

مجله: الازهر، السنة السادسة والخمسون، صفر ۱۴۰۴ - الجزء ۲ (۶ صفحه - از ۱۸۶ تا ۱۹۱)

۳- مذهب الصرفه بين القائلين به والمنكرين له

نویسنده: العماری، علی محمد؛

مجله: رسالة الاسلام، السنة الرابعة، ربيع الثاني ۱۳۷۱ - العدد ۱ (۱۴ صفحه - از ۵۹ تا

(۷۲

۴- نظرية الصرفة في ميزان الدراسة والتقد

نویسنده: باغبانی، رضوان؛ پروینی، خلیل؛ خلیفه شوشتری، محمد ابراهیم؛

متقی زاده، عیسی؛

مجله: اللغة العربية وآدابها، ربيع ۱۴۳۵، السنة العاشرة - العدد ۱ [علمی - پژوهشی] (۲۰

صفحه - از ۲۱ تا ۴۰)

۵- في إعجاز القرآن: مذهب الصرفة (۱)

نویسنده: العماری، علی محمد حسن؛

مجله: الازهر، المجلد الحادی والعشرون، محرم ۱۳۶۹ - العدد ۱ (۴ صفحه - از ۴۱ تا ۴۴)

۶- في إعجاز القرآن: مذهب الصرفة (۲)

نویسنده: العماری، علی محمد حسن؛

مجله: الازهر، المجلد الحادی والعشرون، جمادی الأولى ۱۳۶۹ - العدد ۵ (۵ صفحه - از

۴۷۴ تا ۴۷۸)

۷- في إعجاز القرآن: مذهب الصرفة (۳)

نویسنده: العماری، محمد حسن؛

مجله: الازهر، المجلد الحادی والعشرون، رجب ۱۳۶۹ - العدد ۷ (۵ صفحه - از ۶۵۶

تا ۶۶۰)

۸- في إعجاز القرآن: ابن سنان ومذهب الصرفة

- نويسنده: العمارى، على محمد حسن؛
مجلة: الازهر، المجلد الثانى والعشرون، محرم ١٣٧٠ - العدد ١ (٦ صفحة - از ٣٤٥ تا ٣٥٠)
٩- مذهب الصرفه ابن حزم
نويسنده: العمارى، على محمد حسن؛
مجلة: الازهر، المجلد الثانى والعشرون، محرم ١٣٧٠ - العدد ١ (٤ صفحة - از ٨٥٨ تا ٨٦١)
١٠- الصرفه
نويسنده: الخالدى، محسن سميح،
مجلة: مجلة الجامعة الإسلامية (سلسلة الدراسات الشرعية) المجلد الثانى عشر - العدد
الثانى، ص ٣٠٥ - ص ٣٤٢)، يونيو، ٢٠٠٤، (ص ٣٠٨)
١١- الإعجاز بالصرفه وأوجه فساده فى ضوء القرآن الكريم
نويسنده: دكتور/ صديق أحمد مالك (الأستاذ المشارك بكلية الدعوة وأصول الدين)
مجلة: جامعة أم القرى - مكة المكرمة
١٢- نظرية الصرفه أصولها وأبعادها
نويسنده: أ. جمال الدين عبد العزيز شريف
مجلة: مجلة تفكر مجلد ٣، عدد ٢، ٢٠٠١ م - ١٤٢٢ هـ
١٣- الصرفه، دلالتها لدى القائلين بها وردود المعارضين لها
نويسنده: د. سامى عطا حسن، جامعة آل البيت
مجلة: مجلة الشريعة والدراسات الإسلامية - الكويت - سنة النشر ٢٠٠٢ المجلد ١٧ - العدد ٥١
١٤- القول بالصرفه فى إعجاز القرآن، عرض ونقد
نويسنده: عبد الرحمن بن معاضة الشهرى
مجلة: مجلة الدراسات القرآنية (مجلة علمية دورية محكمة)، العدد الرابع جمادى الأولى ١٤٣٠ هـ
١٥- المتهمون بالصرفه (دراسة تحليلية نقدية)
نويسنده: محسن الخالدى
مجلة: مجلة جامعة النجاح للأبحاث - العلوم الإنسانية - المجلد ٢٤، الإصدار ٥، ٢٠١٠
١٦- دراسة مقارنة لمسلكى النظام والمحاظ فى مسألة الصرفة
نويسنده: رضوان الأطرش

مجله: مجلة جامعة الخليل للبحوث، المجلد ٥، العدد ١، ٢٠١٠

١٧- الصرفة- عرض ونقد وتحليل

نويسنده: أيمن ريان

ناشر: شبكة جامعة المدينة العالمية

١٨- حقيقة القول بالصرفة في الإعجاز القرآني ورأى السيد المرتضى

نويسنده: محمد هادي معرفة (اقتباس قسم المقالات في شبكة الإمامين الحسنين عليه السلام من

كتاب: معرفة، محمد هادي، "تلخيص التمهيد- موجز دراسات مبسطة عن مختلف شؤون القرآن الكريم"، نشر مؤسسة النشر الإسلامي، ج ٢).

ناشر: شبكة الإمامين الحسنين عليه السلام للتراث والفكر الإسلامي

١٩- تاريخ القول بالصرفة عند الشيعة

نويسنده: عمّار الفهداوي

ناشر: وبلاگ «مقالات ومذكرات عمّار الفهداوي»

٢٠- الصرفة والإعجاز القرآني ما لها وما عليها

نويسنده: عمّار توفيق بدوي

ناشر: الموقع الرسمي للشيخ عمّار بدوي

٢١- نظرية الصرفة ملاحظها وأبعادها وأثرها في الفكر الإسلامي

نويسنده: السيد جعفر السيد باقر الحسيني

ناشر: دانشكده اصول الدين قم

٢-٣- مقالات فارسي

١- بازخوانی نظریه صرفه

نويسنده: جواهری، محمد حسن؛

مجله: قیسات، زمستان ١٣٩١ - شماره ٦٦ [علمی- پژوهشی]

(٣٤ صفحه از ١٤٧ تا ١٨٠)

٢- تحدی و صرفه

نويسنده: مير محمدی، سيد ابوالفضل؛

مجله: مقالات و بررسها، زمستان ١٣٧٠ و بهار ١٣٧١ - شماره ٥١ و ٥٢

(۲۲ صفحه از تا ۲۲)

۳- نگرشی به نظریه صرفه

نویسنده: قاضی زاده، کاظم؛

مجله: نامه مفید، پاییز ۱۳۷۴ - شماره ۳ (۴۸ صفحه - از ۳۹ تا ۸۶)

۴- دانش نامه دین: امشاسپندان تهیگی دای بوتسوسان جوارهاص، صرفه، کرامت،

معجزه

نویسنده: جاودان، محمد؛ فرهودی، مصطفی؛ پاشایی، ع؛

مجله: هفت آسمان، پاییز ۱۳۸۰ - شماره ۱۱ (۱۴ صفحه - از ۲۲۷ تا ۲۴۰)

۵- نظریه صرفه و دیدگاه سید مرتضی

نویسنده: دکتر مهرناز گلی - طیبیه اکران

۶- بازتقریر «نظریه صرفه» ی سید مرتضی

نویسنده: دکتر جعفر نکونام

مجموعه مقالات کنگره سید مرتضی

۷- سید مرتضی و نقد «نظریه صرفه»

نویسنده: علی نصیری

مجموعه مقالات کنگره سید مرتضی

۸- کشف یک کتاب کلامی

نویسنده: حسن انصاری

ناشر: وبلاگ بزرگداشت هزاره شریف مرتضی

